

УДК 364

Кравченко О. О.

кандидат педагогічних наук, доцент,
декан факультету соціальної та психологічної
освіти
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини

ГЕНДЕРНА ЕКСПЕРТИЗА НАВЧАЛЬНОЇ ЛІТЕРАТУРИ З ІСТОРІЇ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

У статті здійснено гендерну експертизу навчальних посібників з історії соціальної роботи як освітнього компонента у процесі підготовки майбутніх соціальних працівників, що дозволило виявити типові дискримінаційні практики – кількісну диспропорцію представленості осіб обох статей, представлення осіб різних статей лише в стереотипних гендерних ролях, відсутність фактів використання гендерночутливої мови. Як позитивне слід відзначити, що починаючи з XIX ст. висвітлюється роль жіночого руху у напрямі захисту прав та підтримки знедолених, зокрема жінок та дітей, а також

Ключові слова: соціальна освіта, гендер, історія соціальної роботи, соціальний працівник.

В статті здійснено гендерну експертизу учебних пособий по истории социальной работы как образовательного компонента в процессе подготовки будущих социальных работников, что позволило выявить типичные дискриминационные практики – количественная диспропорция представленности лиц обоего пола, представления лиц разных полов только в стереотипных гендерных ролях, отсутствие фактов использования гендерночувствительного языка. Как положительное следует отметить, что начиная с XIX в. освещается роль женского движения в направлении защиты прав и поддержки обездоленных, в частности женщин и детей, а также роль женщины в институализации профессиональной подготовки социальных работников.

Ключевые слова: социальное образование, гендер, история социальной работы, социальный работник.

The article deals with the gender expertise of teaching aids on the history of social work as an educational component in the process of training future social workers, which allowed to identify typical discriminatory practices - the quantitative imbalance in the representation of persons of both sexes, the representation of individuals of different sexes only in stereotyped gender roles, the lack of facts of using a gender sensitive language. As a positive one, it should be noted that since the nineteenth century. The role of the women's movement in protecting the rights and support of the disadvantaged, in particular women and children, as well as the role of women in the institutionalization of vocational training of social workers is highlighted.

Key words: social education, gender, history of social work, social worker.

Актуальність. Курс України на євроінтеграцію ставить нові виклики перед освітнім процесом. Учні/студенти мають навчатися антидискримінаційним практикам не лише в закладах освіти, а й безпосередньо на кожному рівні суспільного життя відчувати повагу, мати рівні права та можливості незалежно від статі. Передбачається забезпеченість учасників освітньо-виховного процесу навчальною літературою, що не містить традиційних гендерних стереотипів. Наявність останніх у підручниках, посібниках, інших навчальних матеріалах ЮНЕСКО характеризує як приховану дискримінацію. Тому гендерна експертиза підручників / посібників є нагальною потребою сьогодення, адже вони впливають на формування в учнівської та студентської молоді світоглядних орієнтирів та цінностей. Гендерна експертиза навчальної літератури є складовою стратегії впровадження гендерної рівності.

Навчальна література зі спеціальності «Соціальна робота» є одним із важливих джерел рефлексії та поінформованості про права людини як важливої характеристики професії. Навчальний курс «Історія соціальної роботи» формує фаховий світогляд майбутніх соціальних працівників, що обумовлює необхідність проведення гендерної експертизи відповідної літератури.

Ступінь дослідженості проблеми. В Україні та за її межами історію соціальної роботи досліджують С. Глазунов, А. Горілий, Н. Коляда, О. Кубіцький, М. Підгурська, В. Поліщук, В. Савицький, В. Тихолоз, А. Фурман. Гендерну проблематику в соціальній роботі аналізують Н. Аніщук, Л. Ваховський, Т. Голованова, С. Гришак, О. Кікінежді, В. Кравець, Ж. Петрочко, Е. Плісовська, О. Рассказова, С. Савченко та ін. Методологічні засади гендерної експертизи шкільних підручників розробили в 2016 р. О. Малахова, О. Марущенко, Т. Дрожжина, Т. Коробкіна. Разом із тим, ще не було здійснено гендерної експертизи навчальної літератури для ВНЗ із історії соціальної роботи, що й визначає актуальність даної наукової розвідки.

Мета статті – дослідити результати гендерної експертизи навчальних посібників з історії соціальної роботи А. Горілого (Тернопіль, 2004), А. Фурмана та М. Підгурської (Тернопіль, 2014), С. Глазунова (Дніпро, 2015), а також запропонувати засадничі підходи до укладання навчально-методичного забезпечення без матеріалів дискримінаційного характеру за ознакою статі.

Методи дослідження. Аналіз навчальних посібників здійснювався методом гендерної експертизи, що має на меті віднайти у текстових та позатекстових матеріалах (ілюстраціях, методичному апараті, апараті орієнтування) посібника прояви дискримінації за ознакою статі (гендерні стереотипи, андроцентризм, сексизм тощо), а також надати рекомендації щодо їх усунення. Предметом гендерного аналізу стали напрями соціальної політики, форми соціальної роботи, персоналії, їх діяльність, представлені у посібниках.

Виклад основного матеріалу. Гендерна експертиза передбачає виявлення у підручниках / посібниках «прихованих загроз» розвитку особистості дівчини та хлопця, ознак дискримінації за ознакою статі (використання лише маскулінів, не використання фемінінів, наявність традиційних стереотипів, андроцентризмів, сексизмів тощо) та надання рекомендацій для їх усунення.

Студенти зі спеціальності «Соціальна робота» вивчають основні поняття, що стосуються організаційних основ соціальної роботи в історії України та історії сучасного світу. А також аналізують особливості соціального забезпечення, знайомляться з методами та формами соціальної роботи з різними категоріями і групами населення, осягають найефективніші способи її здійснення. Курс з історії соціальної роботи формує розуміння спрямованості та тенденцій розвитку соціальної допомоги як професійного виду діяльності, дає цілісне уявлення про розвиток теорії та практики соціальної роботи. Йдеться не лише про навчання студентів толерантності, розуміння і визнання різноманіття, але й розвиток професійних навичок розпізнавати дискримінацію та дотримуватися прав людини [4, с. 88–89].

Для проведення нашого дослідження автор скористався методологією, запропонованою у роботі «Теоретико-методологічні засади гендерної експертизи підручників» авторського колективу [3]. У ній визначені поширені дискримінаційні практики у шкільних підручниках. Такий гендерний підхід ми будемо використовувати для аналізу навчальних посібників для вищої школи.

Авторки зазначеної статті пояснили передумови дискримінаційних практик, наведених у навчальній літературі: «...автори й авторки підручників, як і всі ми, – продукти того суспільства, в якому зростали й формувалися, в якому наявна, на жаль, гендерна дискримінація, що часто вважається нормою, а тому закономірно, що буває важко – без особливого аналізу й свідомого критичного підходу – помітити продукуювані гендерні стереотипи» [3, с. 51].

Проведений гендерний аналіз навчальних посібників з історії соціальної роботи підтверджує одну з типових дискримінаційних практик – *кількісна диспропорція у представленості осіб обох статей*. На основі кількісного аналізу встановлено, скільки разів зазначаються відомості про жінку / дівчину, а скільки про чоловіка / хлопця. У результаті близько 90 % випадків згадується про останніх, що свідчить про провідну роль чоловіка у становленні та розвитку суспільних процесів, зокрема, соціальної допомоги.

Звертаємо увагу на *паритетність (непаритетність) у представленні осіб обох статей на сторінках підручників*. Попередній експертний аналіз вказує на нерівномірне кількісне співвідношення жіночих і чоловічих образів: про жінок згадується в текстах посібників рідше, ніж про чоловіків. Дійсно, шанси залишити яскравий слід в історії (а отже і потрапити до контенту навчальних книг) у представників чоловічої статі були незрівнянно вищими, аніж у жінок. В умовах патріархату саме чоловіки завжди мали

вільніший доступ до публічних, соціально престижних сфер діяльності (політичної, військової, економічної, наукової, освітньої). Така очевидна асиметрія вказує на те, що саме чоловіча стать «приховано» вважається соціальною нормою, стандартом, і цієї кількісної диспропорції, безсумнівно, треба уникати [3, с. 52].

Зміст навчального матеріалу передає *представлення осіб різних статей лише в стереотипних гендерних ролях*. Окрім кількісного співвідношення жіночих та чоловічих образів, детальному аналізу має бути піддане їх якісне, змістовне наповнення – тобто те, які особистісні риси, соціальні ролі, види діяльності, моделі поведінки і навіть цілі життєві сценарії притаманні жіночим і чоловічим персонажам, які фігурують у текстах. Ось лише найбільш типові приклади такого роду стереотипізації: турботливість, пасивність, слабкість, емоційність, чутливість, конформність – цими особистісними рисами автори підручників значно частіше наділяють дівчат; хлопців вже, як правило, зображують активними, сильними, сміливими, раціонально орієнтованими.

«Жіночі» життєві сценарії, що «приховано» прописані на сторінках підручників, націлюють дівчат майже виключно в приватну сферу (сім'ю, піклування про дітей, догляд за господарством без особливих претензій на якісь суспільно важливі досягнення, тоді як хлопців орієнтують на соціальний успіх на значно більш масштабному – суспільному рівні; знайти ж зображення хлопців чи чоловіків у ситуаціях, які б демонстрували відповідальне батьківство (піклування про дітей, зайнятість у домашньому господарстві), майже неможливо [3, с. 52].

Важливим у протидії дискримінації за ознакою статі є *використання гендерночутливої мови* – усного чи письмового висловлення, позбавленого андроцентризму, сексизмів і будь-яких інших дискримінаційних форм і смислів. Мовний андроцентризм – це відображення в мові «нормативності» чоловічого і «другорядності» жіночого, передусім через уживання форм чоловічого роду для позначення групи осіб обох статей [3, с. 54].

Відтак у *висвітленні практики соціальної допомоги жінка як правило виступає її об'єктом*. Наприклад, у навчальному посібнику А. Горілого, зазначено, що в Давній Греції та Давньому Римі бідним дівчатам держава надавала засоби для придбання посагу перед одруженням [2, с. 7]. Найпоширенішим видом підтримки жінок була допомога вдовам (безкоштовне отримання їжі, церковна допомога) [2, с. 14, 24, 35, 37, 40, 43, 50, 55, 59, 60, 68, 70; 1, с. 23, 65; 5, с. 27, 44].

З позицій традиційних гендерних практик висвітлюються *соціальні ролі жінки та чоловіка*. Так, А. Горілий показав особливості виховання дітей у Давній Греції та Римі: «займалися гімнастикою і дівчата, але окремо від хлопців, бо метою виховання дівчат була підготовка майбутньої матері сімейства і домашньої господині, у той час як із хлопців готували майбутніх воїнів» [2, с. 9]. На жаль, у посібнику відсутні коментарі щодо явної дискримінації жінок в Київській Русі, коли йдеться про сімейні зради. А. Горілий пояснює це тим, що «церква завжди стояла на сторожі шлюбу» [2, с. 48; 5, с. 33]. Наприклад, «монастирі були не лише інститутами громадської допомоги, а й органами громадського контролю – як місце покарання для *жінок*. Їх засилали до монастирів за подружню невірність (карали навіть і вдів)». Бажано було б зробити акцент на жіночій безправності та чоловічій вседозволеності в Середньовіччі. Знову таки, характеризуючи проституцію як соціальну проблему, автор посібнику вказує на всі форми покарання жінок [2, с. 77, 80; 5, с. 15–16], обходячи увагою роль у цих діях чоловіків.

Разом із тим, у посібниках А. Горілого, С. Глазунова, жінка показана і як суб'єкт соціальної роботи. Представляється важливою інформація, яку наводить А. Горілий, про діяльність сестри Володимира Мономаха Анни (Київська Русь): «...заснувала в Києві училище для дівчат, яких не лише утримувала за свій рахунок, а й навчала грамоти та різних ремесел» [2, с. 44]. Тут жінка виступає не лише як об'єкт, але й як суб'єкт соціальної роботи.

Автори наводять приклади активної соціальної діяльності пануючих, статусних жінок: Марії Медичі [2, с. 63–64], Катерина II [2, с. 71–75; 1, с. 68–70; 5, 40, 49, 52], російських імператриць Марії Федорівни та Марії Олександрівни [1, с. 74, 95]. А також благодійної діяльності в період Київської Русі княгині Ольги, яка заснувала першу лікарню в Києві [1, с. 37]. А також однієї із засновниць Київського братства, монастиря при ньому Єлисавети (Галини) Василівни Гулевич (1575–1642), відомої як Галшка Гулевичівна, яка переписала свої спадкові землі на Подолі в Києві братській школі, будинку для сиріт і монастирю [1, с. 51].

У цілому автори посібників *факти про дискримінацію жінок розглядають як негативне явище* [1, с. 83]. Також надають *матеріал, зорієнтований на вирівнювання гендерної асиметрії* [2, с. 50, 63, 75, 82,

87, 89, 98; 1, с. 49]. Один із яскравих прикладів: «Під час Другої світової війни та відразу після її закінчення аграрне господарство України, житниці СРСР, було майже повністю зруйноване. Не вистачало понад 630 тис. осіб робочої сили, бо майже всі працездатні чоловіки були мобілізовані до війська; вони або загинули на війні чи були скалічені, або ще затримувалися на службі. Тому основною робочою силою села були жінки, питома вага яких серед тих, хто працював, у 1946 р. перевищувала 80%. Під урожай 1946 р. з великими труднощами і запізненнями було засіяно на 150 тис. га більше площ, ніж у 1945 р., але це становило лише 77,2% довоєнних площ. Через брак тракторів і коней для обробітку землі використовували корів, а бувало й так, що в плуги чи борони впрягалися жінки» [5, с. 128].

У посібниках висвітлено *роль жіночого руху XIX – поч. XX ст. у США, Західній Європі, на українських землях, спрямованого на захист прав і підтримку знедолених, зокрема, жінок і дітей.*

Громадський рух, очолюваний жінками – Мері Річмонд (1861–1928) та Джейн Аддамс (1860–1935), Елен Старр (1859–1940), призвів до інституалізації професійної підготовки соціальних працівників [1, с. 74, 76–77; 5, с. 84].

На українських землях жіночий рух сприяв утворенню громадських організацій. Громада сестер милосердя Товариства Червоного Хреста, заснована у 1878 р. у Києві, згодом названа Маріїнською (на честь імператриці Марії Федорівни) стала однією з авторитетних лікувальних організацій міста. Існуючи на кошти благодійних пожертв приватних осіб, вона відкривала безкоштовні лікарні для немісущих хворих [2, с. 99].

На рубежі століть у Києві виникло Товариство захисту жінок, яке об'єднувало інтелігенток різних національностей. А. Горілий розкрив його роль в організації допомоги бідним жінкам міста, насамперед молодим, з метою захисту від проституції. За його сприяння було відкрито гуртожиток для робітниць, дешева їдальня, бюро праці та бюро безкоштовної правової служби» [2, с. 100];

Ще один напрям соціальної роботи представлений діяльністю відомої жіночої організації Галичини «Клубу русинок» (Львів). Клуб організував дешеву кухню для робітниць і студентів міста, гуртожиток для молодих жінок, мережу дитсадків, жіночий кооператив «Праця». Робота клубу і кооперативу слугувала за модель для жіночих організацій в інших західноукраїнських містах: Бережанах, Коломиї, Самборі, Городниці» [2, с. 101]).

Заслугує на увагу висвітлення розвитку соціальної допомоги, починаючи з 1917 р., особливостей утвердження нормативно-правової бази соціального забезпечення (пенсійне забезпечення, різні форми матеріальної допомоги, надання пільг, соціальне страхування), яке більше стосувалося охорони материнства, дотримання основних прав жінок на українських землях [2, с. 111–113; 1, с. 100; 5, с. 66].

У посібнику А. Фурмана та В. Підгурської представляє особливий інтерес матеріал про комуністичні злочини, зокрема, порушення основних прав і свобод жінок: «У довоєнні роки були вислані в спеціальні концтабори чи на спеціальні поселення (на Північ і Схід Росії, у пустелі Казахстану) 400 тис. розкуркулених селянських родин (із них 200 тис. українських), мільйони жінок, удів і дітей як “ворогів народу”, причому ні в чому не винних» [5, с. 65].

Висновки. Проведена гендерна експертиза навчальних посібників з історії соціальної роботи засвідчила типові дискримінаційні практики – кількісну диспропорцію представленості осіб обох статей, представлення осіб різних статей у більшості випадків у стереотипних гендерних ролях.

Також виявлено, що у цих посібниках гендерна термінологія не використовується. В основному жінки виступають як об'єкти соціальної допомоги. Разом із тим, у посібниках подано факти про дискримінацію жінок як негативне явище, а також матеріал, зорієнтований на вирівнювання гендерної асиметрії. Позитивним є те, що, починаючи з XIX ст., висвітлюється роль жіночого руху, зорієнтованого на захист прав та підтримку знедолених, зокрема жінок та дітей, а також роль жінки в інституалізації професійної підготовки соціальних працівників.

Здійснюючи експертизу навчальних посібників, ми зовсім не ставили за мету применшити роль чоловіків у процесі становлення та розвитку соціальної роботи. З огляду на суспільно-політичні та соціально-економічні умови історично склалося, що чоловіки впродовж століть мали монополію на владу в усіх сферах життєдіяльності. Власне, такий історичний досвід має стати наочним прикладом для студентської молоді щодо того, в яких надскладних умовах відбувався процес встановлення рівноправ'я чоловіка і жінки. А також демонструвати позитивні та негативні аспекти цього питання. Тим самим буде забезпечуватися поряд із дидактичними цілями виховний вплив у контексті забезпечення гендерної рівності.

На основі результатів гендерної експертизи навчальних посібників з історії соціальної роботи А. Горілого (Тернопіль, 2004), А. Фурмана та М. Підгурської (Тернопіль, 2014), С. Глазунова (Дніпро, 2015) можемо констатувати, що всі вони є відносно гендерночутливими з об'єктивних обставин, які висвітлені у змісті статті.

Водночас вироблено засадничі підходи до укладання навчально-методичного забезпечення з урахуванням антидискримінаційних практик у змісті навчальних книг:

- доцільно використовувати об'єктивні гендерні зразки, враховувати особливості соціальних ролей, індивідуальних якостей жіночих і чоловічих образів, з якими знайомляться на сторінках посібників і засвоюють студенти, прогнозувати, як вони впливатимуть на розвиток особистості та становлення майбутнього фахівця соціальної сфери;

- навчальний матеріал має тлумачити стереотипи, які формувалися на різних етапах розвитку людства, породжуючи соціальну несправедливість і системну дискримінацію. На нашу думку, це гарантуватиме спрямованість системи фахової підготовки майбутніх соціальних працівників на рівноправність статей, утвердження рівних можливостей жінок і чоловіків, їх взаємодії на партнерських засадах у різних сферах життєдіяльності.;

- зміст навчальних посібників має сприяти оволодінню майбутнім соціальним працівником навичками гендерного аналізу;

- у викладі навчального тексту звертати увагу на гендерну симетрію мови, що передбачає пропорцію у представленні соціальних і культурних ролей обох статей та уявлень про них у різних сферах життя.

Література:

1. Глазунов С. В. Нариси з історії соціальної роботи [Текст]: навч. вид. / С. В. Глазунов. – Д. : РВВ ДНУ, 2015. – 116 с.
2. Горілий А. Г. Історія соціальної роботи : навч. посіб. / А. Г. Горілий. – Тернопіль : Вид-во Астон, 2004. – 174 с.
3. Малахова О. А. Теоретико-методологічні засади гендерної експертизи підручника / О. А. Малахова, О. А. Марущенко, Т. В. Дрожжина, Т. В. Коробкіна // Експертиза шкільних підручників : інструктивно-методичні матеріали для експертизи електронних версій проектів підручників для учнів 8 класу загальноосвітніх навч. закладів [посіб.] / за заг. ред. О. М. Топузова, Н. Б. Вяткіної. – К. : Педагогічна думка, 2016. – С. 48–56.
4. Уолцер М. О терпимости / М. Уолцер. – М. : Идея-Пресс, Доминтеллектуальной книги, 2000. – 160 с.
5. Фурман А. В. Історія соціальної роботи : [навч. посіб.] / Анатолій Васильович Фурман, Марія Василівна Підгурська. – Тернопіль : ТНЕУ, 2014. – 174 с.